

CSOKONAI KAPCSOLATAI A MAGYAR JAKOBINUS
MOZGALOMMAL*

Azt, hogy a felvilágosodás európai rangú legnagyobb magyar költőjét valamiféle — legalábbis szellemi — kapcsolatok fűzték a kor leghaladóbb eszmei-politikai mozgalmához, csak negyedszázada megújított irodalomtörténetírásunk mondta ki; igaz, hogy csak akkor hangzott el először az a megállapítás is, hogy ő volt a magyar felvilágosodás legnagyobb költője, s több volt sokkal, mint népies helyzetdalok, alkalmi ódák vagy rokokó anakreontikák nyájas szavú poétája.

A kérdés természetéhez tartozik, hogy a fölvetett tárgyban levéltári bizonyító anyagra, okiratokra aligha számíthatunk: a mozgalom tagjai, részesei sietve eltűntettek, többnyire elégettek minden írásos nyomot. Ennek ellenére Csokonai ismertebb *irodalmi hagyatékában* is *maradtak* olyan *nyomok*, amelyeknek föltétlenül föl kellett volna hívniuk már korábban is a kutatók figyelmét az író valamiféle — legalábbis eszmei — kapcsolatára a magyar jakobinus mozgalommal. Az irodalmi nyomokon túl a költő *életrajzi adatai*, *személyi kapcsolatai* is a jakobinus mozgalom felé fordíthatók volna a figyelmet. A később — századunk 30-as éveiben — fölfedezett irodalmi hagyaték: Puky István nagy jelentőségű gesztelyi másolatgyűjteményének darabjai: a Holbachból fordított *A természeti morál*, *A' Szamár és a' Szarvas*, az *Oh szegény országunk . . . a Nézd el . . .* kezdetű versek s az ott megtalált levélmásolatok pedig szinte egyértelműen szóltak Csokonai radikális szemléletéről, ill. a bukás utáni levertségéről.

* Részletek egy nagyobb tanulmányból.

Ennek ellenére másfél századon át föl sem merült a Csokonai-irodalomban a jakobinus mozgalom neve vagy a költő valamelyes részességének lehetősége.

Toldy Ferenc első filológiai igényű Csokonai-életrajza meg sem említi a Martinovics-mozgalmat, s annak hatását a költő pályájára,¹ az ún. „toldalékos” nagy radikális versekről, amelyen *Az estve*, *Az dlom*, a *Konstantzinápoly* stb. pedig tévesen úgy tudja, hogy azok Sárospatakon, tehát a vérmezői tragédia után készültek, ami eszmeileg, lélektanilag egyaránt képtelenség. *Az estve* nagy rousseau-ista todalékkát is magyarázat helyett csak mentetegeti:

„Habár tévelyeges világnézettel találkozunk is itt, mely egy soha nem létezett arany kor képét festi, érdekessé leszen az, mihelyt e nyilatkozás forrását a csillagzata által üldözőbe vett fiatal költő elkeseredett kedélyében nyomozzuk, melly ez idett máskor tiszta látását könnyen elhomályosíthatta.” (I. m. 922.)

(Toldy ugyan a ténylegesnél későbbre — 1796-ra — teszi a vers keletkezését, de a „csillagzata által üldözőbe vett” költő elkeseredésének valódi okaival így is adós maradt, ahogyan egész Csokonai-életrajzi irodalmunk, amely a legújabb időkgig csupán személyes okokat — tanár-diák harcot — látott és látott a kollégiumi perben.)

Az első, aki Csokonai radikális műveit valóságos tartalmuk szerint ismertette és értelmezte, Jókai Mór volt; 1870. dec. 28-án a Kisfaludy Társaságban tartott előadásában atyja, Jókay József kéziratos másolatgyűjteménye, a „Hélikoni virágok” alapján bemutatta a *Konstantzinápoly* és *A had* hiteles szövegeit.²

„Minő magas eszmejárás, s minő merészség kellett ahhoz, hogy azon időben, midőn minden nép ittas volt a vértől s harci dicsőségtől, egy költő így arczába merje vágni a világ hatalmasainak az ő megérdemlett ítéletöket” — írja Jókai, s így folytatja a Diétai Múzsza-beli megszéldített változatról: „Minő esés ez! Minő foka a megaláz-

¹ SCHEDEL (TOLDY) F.: Csokonai Mihály minden munkái. Pest, 1844. A továbbiakban: TOLDY.

² Ld.: JÓKAI M.: *A szellem meghamisltása*. A Kisfaludy-Társaság évlapjai. Új folyam. VI. kötet. 1870/71. Pest, 1871. 100–9.

tatásnak kellett ahhoz, hogy egy költő szárnya annyira letörjön, hogy azt a dalt, melyet mint sas kezdett, a királyok és hérosok feje fölött csattogva, mint szerelmes veréb végezze, verébnéje előtt fetrengve a porban". (I. h. 108, 109.)

Az esést jól látta, tényleges okainak magyarázatával, a szellemi, eszmei összefüggésekkel azonban ő is adós maradt, csupán a cenzúrárt tette felelőssé.

Jókai tanulmánya után másfél évtizeddel már olyan kézzelfogható adat is fölbukkant, amely félreérthetetlenül utalt Csokonai és a Martinovics-mozgalom kapcsolatára. Az MTA Kézirattárát rendező Jakab Elek 1884-ben tette közzé Csokonainak Kazinczyhoz írt *Trocheus lábakon* című verses levelét (amelyről már Haraszi Gyula megemlékezett 1880-ban megjelent monográfiájában) s annak prózai záradékát: máig is legfontosabb dokumentumát Csokonai politikai-érzelmi orientációjának, hovatarozásának. A verses levélben s a záradékban egyaránt szó esik „Goráni”-ról, illetőleg „Goráni levél”-ről.³ Jakab forrása, az autográf levél ma is megtalálható az MTA Kézirattárában,⁴ ahová Kazinczy hagyatékából került. Föltehető, hogy Kazinczy Csokonainak több nála levő művét elégette elfogatásakor, így talán a *Békaegérfarc* autográf szövegét is, amelyet a verses levél szerint Csokonai el akart juttatni hozzá, s amelynek nem maradt ránk az eredeti kézirata. Jakab nem próbálta keltezni az eredetileg keltezetlen levelet s nem is kommentálta. A *Goráni* neve mögött rejlő Martinovicsot, illetve Martinovics-röpiratot hét évtizedig nem azonosította a Csokonai-kutatás, s annál kevésbé azonosíthatta, mert a szóban forgó levél több ízben is teljesen tévesen, 1800 utánra datálva jelent meg,⁵ 1940-ben Kardos Albert tisztázta, hogy 1793 nyárutóján kellett íródnia.⁶ (Azóta is — a HG. alapján — gyakran 1801-es dátummal idézi a szakirodalom.) Kardos „száz meg

³ Ld. Figyelő (ABAFI LAJOS szerk.) XVI. k. 1884. 6–8.

⁴ MTA Kézirattára M. Irod. Lev. 4-r. 27 c.

⁵ Ld. KazLev. II, 541–42. és HG. II, 697.

⁶ Ld. Debreceni Szemle. 1940. 198–200.

száz érve” között a Goráni neve nem fordul elő, pedig ez az adat is cáfolja a verses levél 1800 utáni keletkezését.

Waldapfel Józsefnek 1949-ben megjelent programadó Csokonai-tanulmánya⁷ nem szól a Goráni-levélről, s ezzel kapcsolatban nem veti fel a jakobinus mozgalomban való részessége kérdését sem, csupán a költő műveinek addig elhallgatott felvilágosult radikalizmusára mutat rá, egyszersmind hangsúlyozva megtorpanásait is.

A későbbi szakirodalomban az a felfogás alakult ki, hogy a költő „elszigetelt helyzete” folytán „nem került közvetlen összeütközésbe az államhatalommal, bármilyen szenvedélyesen bírálta is a rendi elmaradottságot és a klérust”.⁸ Pándi Pál is úgy látta, hogy „Csokonai kétségtelenül híve volt a francia felvilágosodás eszméinek. Páris példájával mérte saját nemzete elmaradottságát”, de „sem a radikális programú Martinovics-mozgalommal, sem az irodalmi élettel nem voltak kapcsolatai”.⁹ Ezzel egyidejűleg már Vargha Balázs tanulmányában fölbukkant Csokonai kollégiumi perének összekapcsolása a költő radikális gondolkozásával, ill. a magyar írók budai perbefogásával.

Trencsényi-Waldapfel Imre ugyanebben az évben, 1951-ben egy érdekes adatra irányította rá a figyelmet: József nádor iratai között van egy följelentés 1797-ből a pataki diákok ellenzéki szellemű irodalmi társaságáról, amelynek vezéralakja egy *Csokányi* nevű diák.¹⁰ (Az adatra Tolnai Gábor is hivatkozott akadémiai székfoglaló előadásában.)¹¹ A gyanúsított *Csokányi*-t Trencsényi-Waldapfel Csokonaival azonosította, s bár ezt a

⁷ AZ IGAZI CSOKONAI: Irodalomtörténet 1949. 40–58.

⁸ *Csokonai Vitéz Mihály válogatott művei*. Sajtó alá rendezte VARGHA BALÁZS. Magyar Klasszikusok. Budapest, 1950. I. Bevezetés. XVIII.

⁹ Ld. Csillag. 1951. 221–2.

¹⁰ Köznevelés. 1951. 7. sz. 307.

¹¹ Ld. TOLNAI G.: *Az első magyar köztársasági mozgalom néhány kérdése*. MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. 1951. II. 334.

föltevést később megcáfolták,¹² mégsem volt fölösleges a kérdés fölvetése: a följelentett *Csohány Józseffel* ugyanis Csokonai — levelei tanúsága szerint — szoros kapcsolatban volt.

Részletesebben foglalkozott Juhász Géza a költő gondolkozását radikalizáló körülményekkel, kollégiumi pörének motívumaival 1955-ben, Csokonai fiatalkori lázadó műveit közreadó kötetének utószavában, ahol először esett szó a szakirodalomban a *Trocheus lábakon* c. versben említett Martinovics-röpiratról, s arról, hogy Holbach materialista művét átültette magyar nyelvre:

„Párizsban már legördült az uralkodó pár feje; a jakobinusok kerekednek fölül. Csokonai ekkor alkotja meg a *Tempesfőit*. Nyilván mélyen hat rá Martinovicsnak az a felségsértő röpirata is, amelyben *Gorani* álnéven tiltakozik Ferenc császár francia hadjárata ellen, hiszen Kazinczynak kedveskedik ezzel a művel. . . A következő 1794. év Martinovicsék szervezkedésével kezdődik. Csokonai maga, mint költészete tanúsítja, ekkor mélyed bele Holbach materialista főművébe; ránk is maradt az ő fordításában a *Természet rendszerének* zárófejezete.”¹³

(Juhász nem mondja ki, hogy Csokonainak *A természeti morál* címen ismertté vált fordításáról van szó, amelyet a gesztelyi Zmeskál-család levéltárának oly fontos, még többször idézendő Puky-féle másolatgyűjteményéből adott közre 1939-ben Gulyás József.¹⁴)

Juhász Géza az említett kötet utószavában a korábbinál némileg árnyaltabban megismételte a kollégiumi pörre vonatkozó magyarázatát:

¹² Ld. BENDA Kálmán szerk. *A magyar jakobinusok iratai I–III.* Budapest, 1952–1957. (A következőkben: BENDA) I. k. LXXXIX.

¹³ *Csokonai Vitéz Mihály elegyes poétai munkái.* Debrecen 1955. 288–89.

¹⁴ Ld. GULYÁS J.: *Csokonai ismeretlen munkája.* Nyugat, 1939. II. 165–72. Gulyás eredeti munkának tartotta a fordítást, s a kiadásokban is a költő eredeti műveként szerepelt, míg 1954-ben MÁTRAJ LÁSZLÓ be nem bizonyította, hogy „szóról-szóra való fordítása a »Système« egy döntő fejezetének”. (HOLBACH: *A természet rendszere.* Filozófiai Írók Tára. Új folyam. Budapest, 1954. Bevezetés. XLIX.)

„ez az ítélet Csokonai alakját is *jótevény ködbe burkolta* : Rousseau és Holbach tanainak magyar hirdetőjéről elterelődött minden politikai gyanú; s ott maradt a fiatal diák, akit néhány ártatlan csínyért, de elsősorban: magyar nyelvű beszédéért túlszigorúan büntettek.” (I.m. 291.)

Idézett tanulmányában Juhász ráirányította a figyelmet egy fontos életrajzi-lélektrajzi mozzanatra is, arra, hogy voltaképpen a „kicsapatás” nem írható egészen a Kollégium rovására:

„már 1794-ben erősen foglalkoztatta az a vágy, hogy távozik Debrecenből. A *Tempesfőiben* bukkan föl először mint fogalom a »pesti poéta«. (Kármánék okvetlenül biztatták is, hogy költözzék föl. . .)” (I.m. 289.)

Itt utalt arra is, hogy a rögtönözve írt *Gerson du Malheureux*-ben hogyan van együtt „minden kacagó kedve, de halálos elkeseredése is”. (290.)

Az 1957-ben megjelent irodalomtörténeti kézikönyvben¹⁵ Vargha Balázs közvetve utalt a Gorani-levélre, de egyszersmind tagadta, hogy a mozgalommal szorosabb kapcsolatba került volna a költő:

„Fiatalkora és az iskola szigorú rendje megakadályozta. . . hogy Csokonai tevékeny részese legyen a magyar jakobinusok szervezkedésének. . .” (I.m. 254.); elismeri azonban 1790–95 között írt versei alapján, hogy „eszmei fejlődése semmiben sem maradt el a mozgalomban résztvevő költőkétől: eljutott a feudális-monarchikus rendszer radikális polgári kritikájáig”. (Uo.)

Ez a szöveg került bele némileg módosított formában („*közelebbi kapcsolatba kerüljön a magyar jakobinusok szervezkedésével*”, a „*rendszer polgári kritikájáig*”) a kötet Szauder József által szerkesztett újabb kiadásaiba is.

Ugyanebben az évben Benda Kálmán fontos forráskiadásában egy jakobinus-röpirattal, az ún. „Piskolti levél”-lel kapcsolatban bukkant föl Csokonai neve.¹⁶ A névtelen röpirat, amelyet a Bihar megyei Érmihályfalva melletti Piskolton kel-

¹⁵ *A magyar irodalom története 1849-ig*. Szerk. BÓKA LÁSZLÓ és PÁNDI PÁL Budapest, 1957.

¹⁶ Ld. BENDA I. 1039.

teztek 1794. május 14-én, a Zemplén megyei rendeket buzdítja, hogy lengyel mintára szövetkezzenek a többi megyével az ausztriai uralkodóház ellen. Nem is volna szükség új királyra, a megyék fölött egy „fő gubernium” kormányozna, s külön „magyar bellicum consilium”-ot kellene fölállítani, mivel „a’ jövedelem az országot illetné, nem az idegen uralkodóházat”. A levél küldőjét a hatóságok nem tudták kideríteni, bár a gyanú Rhédey Lajosra, Csokonai későbbi mecénására terelődött, mivel Piskolt Rhédey-birtok volt s a későbbi aulikus gróf ekkor még a Habsburg-ellenes köznemesi táborhoz húzott (ld. Benda i.h.). A röpirat jegyzetében Benda utalt Juhász Gézának hozzá intézett levelére, amelyben, „a röpirat egyes gondolatai, sőt kifejezései” alapjain fölvetette:

„vajjon nem a debreceni ref. kollégiumban írták-e ezt a röpiratot, s szerzőjét vajjon nem éppen Csokonaiban kell-e keresnünk?”

Benda nem vetette el teljesen ezt a lehetőséget, bár megjegyezte, hogy a Juhász által felhozott érvek „túl általánosak ahhoz, hogy a szerzőség kérdésében akár csak feltételesen is építhessünk rájuk”. (I.h.) Ugyanitt rámutatott a röpirat „jellegzetesen köznemesi gondolkodás”-ára is, amely véleménye szerint „idegen Csokonaitól”. Ezzel egyet is érthetünk, hozzáátéve, hogy a levél egyes stiláris fordulatai („diataliter megerősített artikulusok”, „Máramaross vármegyében Gróf Smid [?] aulæ familiaris” stb.) arra vallanak, hogy a megyei közéletben résztvevő személy írta. A „jó talpol állana” kifejezést Csokonai nem használta (helyette a „jó lábra áll” kifejezéssel élt, a *burkus* helyett is *prusszus*-okat, *Prussziá*-t emlegetett, a *körmes* [= *körmös*] szót sem ebben az alakban használta. Az „üvegen keresztül mézet nyál” kifejezés, amely Csokonainál is előfordul, általános volt a korban. Föltehetően hivatkozott levelében Juhász Géza a röpiratnak erre a mondatára is: „Nem méltó hogy ez a’ despota ház egy nevezetes nemzetet uralkodjon”. Ez a mondat emlékeztet Csokonainak *Oh, szegény országnk* . . . kezdetű rebellis versére, ahol a *despota* mellett a *nemes nemzetség*-ről is szó van:

Imé a németség
 Alja, sepreje
 Egy nemes nemzetség
 Ura és feje.

A röpirat előző mondata a „nyakunkra hozott” „indigenák”-ról (értsd: osztrák-birodalmi szülöttek) szól, s Csokonai versének utolsó strófája is az idegen származású hazai kiváltságosok ellen fakad ki.

A stiláris kapcsolat azonban szerintünk legfeljebb úgy értelmezhető, hogy Csokonai ismerte a piskolti röpiratot, s abból merített motívumokat Habsburg-ellenes kuruc-szemléletű verséhez. A Gorani-levél alapján okkal tételezhetjük föl, hogy a kor gazdag röpirat-irodalmából nem csupán ez az egy jutott el hozzá, amint ezt majd filológiailag is bizonyítani próbáljuk.

Csokonai szerzőségének azonban leghatározottabban a röpirat gyakorlatiassága mond ellent: a katonák visszahívását, a magyar *bellicum consilium* felállítását stb. emlegeti, s kéri a levél továbbadását a többi szomszédos vármegyének.

Csokonai rokonszenvezett a magyar jakobinus mozgalommal, szellemileg támogatta, de az a fajta politikai gyakorlatiaság, amely a levélből szól, idegen volt tőle.

Van azonban a költőnek egy olyan politikai szatírája, amely nyugodtan helyt kaphatott volna a magyar jakobinusok iratainak forráskiadásában — ha történetesen a hatóságok kezébe kerül. De szerencsére nem került. *A' Szamár és a' Szarvas* c. dialógusról van szó, amelyről a következőkben részletesen szólunk.

„*Crimen laesae majestatis et perduellionis*”
 (A Gorani-levél)

Kazinczy az elfogatását követő napon, 1794. dec. 15-én a sátoraljaújhelyi „barátszeri fogadó felső szobájában” papírra vetett soraiban azt írta anyjának: „30 is van már fogva... *Crimen laesae* Mattissal [= *Majestatissal*] vádolnak. Csen-

desen viselem sorsomat.”¹⁷ Az 1795. febr. 11-én ellene benyújtott vádlevél a felségsértés mellett már hűtlenséggel is vádolta, ahogyan ez volt a vád a mozgalom valamennyi gyanúsítottja ellen, aki Martinovics valamelyik kátéját lemásolta vagy továbbadta.¹⁸ (A perekben némi enyhítő körülménynek igyekeztek föltüntetni a védők, ha védencük csak a Reformátorok Társaságának kátéját ismerte, amely társadalmi követeléseiben kevésbé volt radikális, mint a Szabadság és Egyenlőség Társaságának kátéja.) A káté lemásolása vagy továbbadása azonban nem az egyetlen vádpont volt a magyar jakobinusok perében, noha a felségsértést és hűtlenséget általában ennek alapján mondták ki valaki ellen. Martinovics két kátéja csupán szervezésre, szervezkedésre irányuló céljával ment túl a kor röpiratainak általános hangján és követelésein.

Martinovicsnak a kátéknál másfél évvel korábban, 1792. október 7-én írt röpirata, a „Nyílt levél Ferenc császár és királyhoz” — az ún. Gorani-levél, amelyet Csokonai 1793 nyarán elküldött Kazinczynak — nem csupán I. Ferenc külpolitikáját, Franciaország elleni hadbalépését bírálta, hanem — bár inkább csak óhajtó, mint felszólító módban, inkább csak intelemként s fenyegetésként — szól a magyar nemesség (és jobbágység) várható fölkeléséről is:

„De tudjad, Uram! hogy a [nemesség] most szorgalmatosan vigyáz reád; hogy a nemesség masszája igen jól által láttya, hogy a tsak ezen ország oligarchiája, a kinek hizelkedel, és a ki privilegiumjaival él, és hogy ő a néppel egygyütt despotizmusodnak terhét viseli. Ki tudja, ha ezen két részeknek közönséges boldogtalanságok nem az a kútfej, mellybül egykor trónusodnak és a magyar oligarchiának romlása áradhat.”¹⁹

De már az előzőekben is bőven kimerítette a kb. egy nyomtatott ívnyi röpirat a „lázítás”-nak, a „felségsértés”-nek a jakobinus-pörben használt értelmezését. Az új király minisz-

¹⁷ KazLev. II. 394.

¹⁸ Ld. BENDA II. 667 kk.

¹⁹ BENDA I. 834.

tereiről, tanácsosairól, udvarnokairól és „spionnyai”-ról írja, hogy:

„Ezek készítik trónusod romlását, melynek öszveomolni kelletik, mivel annak fundamentumit semmivé teszik, és így szándékjok ellen a revoluziót ők magok eszközlik, melly az egész népnek szeme előtt, ki [ti. a nép] a *polgári társaság fő-hatalmának valóságos kútfeje*, el követett gonoszságaiknak végét szakasztand.” (I.h. 821.)

Másutt szó van arról is a röpiratban, hogy „a népnek magának kell akkor a polgári fő hatalmat kezébe venni, mikor királya vagy tehetetlen köz javának munkálására, vagy olly gonosz, hogy néha vériben mosdik”. (I.h. 824.) Egyetértő elismeréssel szól a „Basztillia” felforgatásáról, a francia törvényhozók (értsd: jakobinusok) talentumáról, bátorságáról, erkölcsi nagyságáról, amelyet akkor nyilvánítottak ki, mikor „*a nemzetáruól királyt tömlöczbe vetették, ’s a királyi hatalmat Frantzia Országban el-törölték*”. (Uo. 825.) Figyelmeztet arra, hogy a francia forradalom elleni intervenció visszahatásaként a republikánus katonák kiterjesztik a forradalom eszményeit s intézményeit a szomszédos országokra: „A belgák, lüttichiek ’s a németek, felháboríttatván a republikánus katonák által, minden késedelem nélkül az ember jussait fel veszik, és így despotáik jármát le rázzák”. (I.h. 826.) S noha a franciák a hódítás jogával nem élnek, de teljesítik a rabszolgák (= rab népek) fölszabadításának „szent kötelességét” azzal, hogy „a nép felségét ki kiáltják, mellyet ti [királyok] jobbagy névvel gyaláztok. Ők e népeket fel világosították, ’s az örökös ember jussait, mellyek az emberi nemtől annyí századoktól fogvást el tiltva valának, elejikkbe adják”. (Uo. 827.)

Ez lesz a következménye, ha a király háborút indít a francia köztársaság ellen, amelynek népe Európában elsőnek kelt föl, hogy a felvilágosodás áldásaiban részesítse az egész országot.

A Rousseau *Contrat social*-jának s az emberi jogok kiáltványának szellemében készült röpirat végén külön fejezet szól az „Austriai Ház”-nak a „magyarok ellen szüntelen való álnoksá-

gá”-ról, Karaffa kegyetlenségei mellett „ama híres Rákóczy, Bertsényi, Tököly” nevét emlegetve.

Ez a röpirat volt hát Csokonai tarsolyában a *Békaegérharc* s a *Tempefői* társaságában. (S meglehetősen jól illettek egymás társaságába!)

Nem mi fogalmaztuk meg az ítéletet a Gorani-levélről, hanem a korabeli főhatóságok, amikor az 1793 augusztusában fölbukkant röpiratot Pálffy Károly kancellár (akihez futárral küldte fel Bécsbe Sándor Lipót, a nádor) így továbbította az uralkodónak:

„Ez a röpirat vakmerően gyalázza Felséged szent személyét és Felséged megboldogult atyja urát, magasztalja a francia szabadságrendszert, nyílt forradalmiság fűti, ezért igen veszélyes és kárhözható.”²⁰

Szept. 12-én I. Ferenc el is rendelte a röpirat elkobzását, s nyomozást indított a szerző fölkutatására. Hogy a francia forradalom népszerű publicistájának, az olasz Gorani grófnak neve mögött (aki a párizsi *Moniteur*-ben nyílt leveleket közölt több európai uralkodóhoz) ezúttal a magyar Martinovics Ignác rejlik, csak a magyar jakobinusok perében, Martinovics vallomásából derült ki, ahol úgy magyarázta a röpiratot, mint-ha a császári ház jövőjéért való aggodás adta volna kezébe a tollat. De maga Martinovics is elismerte röpiratának súlyát, mikor azt a beismerést tette, hogy „két nagy bűnt követett el: az egyik a titkos társaságok alapítása, a másik a »császárhoz intézett levél« megírása”.²¹ Maga Martinovics tett tehát egyenlőségjelet a káték és a Gorani levél közé politikai súlyukat illetően.

A tartalmi mozzanatok is megerősítik az említett művek szoros rokonságát:

²⁰ Ld. BENDA I. 814.

²¹ Martinovics e folyamodványa az osztrák belügyminisztérium levéltárának leégésekor 1927-ben elpusztult; FRANKÓI nyomán idézem, aki az eredetit látta s kivonatolta: ld. FRANKÓI VILMOS: *Martinovics élete*. Budapest, 1921. 155. Vö. BENDA II. 211.

„A káté Martinovics korábbi megnyilatkozásaival kétségbevonhatatlan megegyezéseket mutat. Így mindenek előtt az 1793 őszén írt alkotmánytervvel és a még korábbi Ferenc császárhoz írt Nyílt levéllel” — állapítja meg Benda (I, 1002.).

Sándor Lipót nádor 1795. máj. 4-én a jakobinus-perről az uralkodóhoz küldött fölterjesztésében szintén együtt említi a „két kártékony és istentelen katekizmussal” („zwey verderblichen und gottlosen Catechismen”) a „Literae ad Imperatorem”-et, Martinovics nyílt levelét.

A per folyamán is többször szerepelt Martinovics röpirata: az ügyésznek 1794. dec. 2-án Martinovics ellen benyújtott vádiratában a röpirat közvetlenül a kárhozottat káték után fordul elő, amelyekkel rokon gondolatokat tartalmaz (ld. Benda II. 377—78.). A Laczkovics és Szentmarjay ellen emelt vád egyik pontja is az, hogy az eredetileg francia nyelvű röpiratot lefordították magyar, ill. német nyelvre (ld. Benda II. 440, 518.), Verseghyt a röpirat terjesztésével vádolták (uo. 619.), Kopasz János és Szláv János egyik terhelő adata szintén az, hogy megtalálták náluk a nyílt levél szövegét (uo. 655., ill. 690.). A gyanúsított Ambrózy Gábornak is föltették a kérdést: ismerte-e a Ferenc császár ellen írt nyílt levelet (uo. 288.).

Mindezek alapján látható, hogy a pert lefolytató hatóságok szemében a Gorani levél éppúgy felségsértő s lázadásra szító irat volt, mint a két káté, s az, hogy *kizárólag* ennek birtoklása vagy terjesztése alapján nem ítélték el senkit, azzal magyarázható, hogy *kizárólag* ezt az egy röpiratot nem találták meg senkinél: többnyire más iratokkal együtt foglalták le. A röpirat megítélését jól mutatja, hogy 1795. június 3-án, Őz Pál és Szolártsik Sándor kivégzése után Laczkovics magyar, ill. Hajnóczy latin fordításának egy-egy másolatát a Hétszemélyes Tábla ítéletére a Vérmezőn nyilvánosan elégették.

Föltehetően Csokonai is jelen volt itt, s így láthatta annak a röpiratnak az elhamvadását, amelyet másfél évvel korábban oly reménykedve vitt mesteréhez, Kazinczyhoz.

Csokonai tehát pusztán a Gorani levél terjesztése miatt súlyos,

nyugodtan mondhatjuk: halálos veszedelemben forgott, mert a röplap kimerítette a „*crimen laesae majestatis*” s a „*crimen perduellionis*” vádját. Legfölbjebb az a kérdés merülhet föl még: Kazinczy fölkérésére vitte-e magával a röpiratot Regmecre vagy más indítékból, s a maga kezével készült másolatot vitt-e vagy idegen kéz másolatát? A francia nyelvű eredeti volt-e nála vagy magyar, ill. latin nyelvű fordítás? Mivel a Csokonai levelében említett „É-s Vers”-ről, Varjas János professzornak csak *e-é* hangot tartalmazó verselményéről, az „Eggy megtért ember Ének”-ről tudjuk, hogy Kazinczy kíváncsiságból szeretne volna megszerezni, bizonyára az ő kérésére vitte magával — s talán éppígy a Gorani-levelt is.

Az idősebb és a politikában jártasabb szabadgondolkozó, a későbbi jakobinus kért volna segítséget fiatalabb, tapasztalatlanabb barátjától? A Gorani-level, a titkos jelentések szerint országosan el volt terjedve, de feltűnő, hogy Debrecen neve kiemelt helyen szerepelt a jelentésekben. Pest város azt jelentette, hogy Kilián nyomdász szerint Debrecenben sajtó alatt van a nyílt levél magyar fordítása, — ami ellen a város — „jó hírnevének meghurcolása” címén — felháborodottan tiltakozott (ld. Benda I. 814.); ezt a felháborodást azonban nem szabad nagyon komolyan vennünk, ha tudjuk, hogy Debrecen vezetői közt olyan emberek voltak, mint Csokonai pártfogója, Domokos Lajos, a volt debreceni főbíró, akinél szintén megvolt a Martinovics-katé egy példánya, s azt 1794-ben átadta Szombati főbírónak, ki nagy nyugalommal a város irattárába rakatta (ld. Benda I. 170.). De ha a nyomtatás nem is volt igaz, egy másik hitelesnek tekinthető forrás szerint a röpirat latin nyelvű változatából 300 példányt küldtek terjesztésre Debrecenbe 1793-ban (ld. i.m. 815.).

A Kazinczyhoz vitt, ill. küldött példányt föltehetően maga másolta Csokonai: szabály volt a katé terjesztésénél is, hogy a kölcsön kapott példányról újabb másolatokat készítsenek. Ennek később, az elfogatások idején lett jelentősége: Csokonai eredeti levelei s versei alapján a másolat készítőjét a nyomozó hatóságok könnyen azonosíthatták.

Egy ellenvetés lehetne még, ami csökkenthetné a Gorani-levél jelentőségét Csokonai szellemi-eszmei fejlődésének rajzában; az ugyanis, hogy a levél éppoly közömbös volt számára, mint a Varjas-féle „É-s Vers”, s csak mesterének tett szívességként kutatta fel s vitte magával. Csakhogy ennek ellene mondanak korabeli eredeti művei, éppen a Gorani-levél társaságában elküldött *Békaegérharc* és a *Tempefői*.

Most átugorva ezeket az eszmevilágukat tekintve is igen fontos műveket, csupán egy levélrészletét idézzük a költőnek, amelyet nem sokkal a vérmezői tragédia után írt debreceni bizalmas barátjának, Nagy Gábornak. A levélben az „emberi filozofia” nevében elátkozza a Werbőczy-féle értelmetlen magyar jogot, s a Holbachból megismert filozófiát magasztalva így folytatja:

„Látom én Barátom, hogy mihelyt a' Természeten túl mégyünk, minden szentség és igazság mellett bolondok maradunk. — A' Természet az Isten, a' ki minket teremtett, a' ki nekünk törvényt adott, és a' ki mig az ő szabási mellett maradunk, bóldogit, mihelyt vagy kivüle vagy felette keressük a' Valóságot, fájdalmasan megbüntet.”²²

Aki ezeket a sorokat írta, az Holbach és Helvetius művein kívül föltehetően Martinovics Ignác filozófiai és természettudományi írásait is ismerte. Ebben az összefüggésben kapnak értelmet az 1795 végén (vagy 1796 elején) írt fentebbi levél sorai:

„Átkozom barátom az én időmet, az én születésem helyét, a'melly engemet úgy tanított, hogy N- esztendő koromban is tsak alig láthatom az illyeneket [ti. a materialista filozófiai és a természettudományi műveket], és ha látom-is, meg kell magamban folytanom a' sohajtozó csuklásokat, hogy a' világ vagy bolondnak vagy perduellisnek ne nevezzen.” (I. h.)

²² Ld. GULYÁS J.: *Csokonai ismeretlen levelei*. ItK. 1936. 471.

A „perduellis” szó, a magyar jakobinusok perének egyik vádpontja árulkodóan és sokat sejtetően tolakodott itt a költő tollára.

A' Szamár és a' Szarvas

A *Tempefőiben* — mint már az egy évvel korábbi *Békaegér-harcban* is — a magyar jakobinizmus eszmerendszerének minden lényeges eleme együtt volt. Ami a *Tempefőiből* — érthető okokból — kimaradt, az a republikanizmus, a királyellenesség, az 1794-i Szabadság és Egyenlőség Társasága kátéjának egyik sarkalatos tétele. Az 1794. évben azonban pótolta a költő e „mulasztását”: külön munkát szentelt a zsarnokságnak, a monarchiának, az állatmese örve alatt is oly vakmerő nyíltsággal vallva színt, hogy e röpirat — ha leleplezik — nyilvánvalóan ott lett volna 1795. jún. 5-én a hóhér által nyilvánosan elégetett iratok között, s másolói és terjesztői ellen éppúgy megindult volna az eljárás „crimen laesae majestatis” s „crimen perduellionis” címén, mint a per többi vádlottja ellen. Hát még a röpirat fordítója — tegyük hozzá: mesteri tollú fordítója! — ellen. Mert ez esetben Csokonai fordításával állunk szemben (ami persze semmit nem von le sem munkája értékéből, sem „vétke” súlyából, hiszen a Marseillaise-t fordító Verseghy esetében sem számított volna mentőkörülménynek, hogy csupán fordítója a forradalmi „Marsziliai ének”-nek — ha elismerte volna tettét).

Hogy a fordítás Csokonai tollából eredt, ahhoz kétség nem fér: mikor megírása után majd másfél évszázaddal Gulyás József Csokonai bizalmas barátjának, Puky Istvánnak hagyatékában fölfedezte a dialógusnak talán egyetlen fönmaradt másolatát (az autográfot is bizonyára elégette a költő),²³ maga is megállapította, hogy ott szerepel Csokonai első — 1794–95-ből való — címjegyzékén, s Puky István is cím szerint említi Csokonai anyjához Gesztelyről 1805. aug. 22-én írt levelében:

²³ Ld. ItK. 1936. 86–95.

„Van még egy dialógusa is: A szamár és a szarvas; de ennek ki nyomtatását a mostani és a múlt századi körülállások meg nem engedik.”²⁴

A fordítás vagy eredetiség kérdésében a közlő Gulyás József nem foglalt állást, soraiból úgy tetszik, hogy az „Állatok beszélgetése” többi darabjához (*A Bagoly és a Kócsag, A Pillangó és a Méh*) hasonlóan a költő eredeti művének tartotta. Keletkezéséről annyit jegyzett meg: „Valóban a királyság intézménye van benne bírálva. A párbeszéd 1790 tájáról való.” (I.h. 95.). Közölt még Csokonai szerzőségének bizonyítására ugyanott két — nem nagyon meggyőző — stiláris párhuzamot is.

A szatírárt elsőként közreadó Franklin-kiadás 1942-ben²⁵ a „Fordítások prózában” c. fejezetben közölte, a szerzőre pedig zárójelben kérdőjelesen utalt: „(Van Kooper?)”. *Van Kooper* neve a kiadásba a szatíra fejszövege alapján került, ahol azt olvashatjuk, hogy „A’Niderlandi zenebonának alkalmatosságával” akadt a fordító kezébe a „kis könyvecske”, „amelynek szerzője, a’ mint a’ homlok írás mutatta, vólt 1790-ik Eszten-dőben Van Kooper tudós kaputzinus barát”. (ItK. 1936: 86.) Majd ezt teszi még hozzá a „fordító”:

„Vedd kedvesen töllem Nemes Nemzetem és ha benne valami botrankozót [!] találz: tudd meg, hogy itt nem a’ Magyar Hadi Tiszt, hanem a’ Szamár- vagy-is kaputzinus beszél, — a’ kinek szavait a’ mennyire nyelvünk engedte, híven által tettem.”

A „Niderlandi zenebona” az 1789-i németalföldi fölkelésre vonatkozhat, amikor a belgák, akiknél már II. József központosító törekvései erős ellenállásba ütköztek 1787-ben, a francia forradalom hatására fölkeltek, s az országnak csaknem egész területéről kiűzték az osztrákokat. (1790-ben — kihasználva a maradi „statistá”-k s a haladóbb „fonkistá”-k viszályát — a

²⁴ Ld. ItK. 1936. 95., ill. CsEml. 219.

²⁵ *Csokonai Vitéz Mihály összes művei*. Budapest, 1942.

Habsburg-csapatok újból megszállták Belgiumot: ezért fenyegette meg Martinovics 1792 októberében kelt Nyílt levelében, a „Gorani-levél”-ben I. Ferenc császárt azzal, hogy „a belgák, lüttichiek . . . felháborítottván a republikánus katonák által . . . despotáik jármát le rázzák”.²⁶ 1792 őszen a valmy-i és jemappes-i győzelmek után a francia csapatok be is vonultak Belgiumba, de mindössze fél évig maradtak ott: a Habsburg-csapatok (amelyeknek soraiban Fazekas Mihály is ott harcolt) visszafoglalták az országot; 1794 júliusában, a fleurus-i győzelem után azonban ismét megjelent a francia köztársasági hadsereg Belgiumban.

A fejszöveg „Magyar Hadi Tiszt”-je 1790-ben járhatott volna az országban, de ez nyilvánvalóan csak ügyes írói ködösítés: mint ahogyan a belga nyelv említése is misztifikáció: hacsak nem a flamandot értette rajta az író. Konkrét történelmi-politikai magja azonban van az ügyesen misztifikáló fejszövegnek: a royalista kapucinus a királysághoz, a Habsburgokhoz szító katolikusokat jelképezi, szemben a francia forradalommal rokonszenvező protestánsokkal. A fejszövegnek ez a része — kivéve a „Magyar Hadi Tiszt”-re vonatkozó utalást — meglehetett az eredetiben is: mert nyilvánvalóan fordítással állunk szemben.

A továbbiakban a fejszöveg közelebről megjelöli a „Niderlandi kapuczinus” „belga nyelvű” művének állítólagos forrását: „Mese, melly a’ Lessing frantzia fordításában (Fables de Mr. Lessing. Traduites en française et mis en Vers par Tourneur, advocat, a la Haye 1787 in 12° olvastatik) és a’ mellyből van véve, a’ Criticusok vélekedése szerint a’ Niderlandi kapuczinus számar.”

Ez is további egyes misztifikálás: Lessingnek valóban jelentek meg állatmeséi prózában, s lehet, hogy készült francia fordításuk is, A’ Szamár és a’ Szarvas eredetije azonban nincs meg Lessing meséiben. Megvan azonban Csokonainak egy másik állatmeséje, amely szintén a számárról, de ezúttal az oroszlan-

²⁶ Ld. BENDA I. 826.

ról és a számról szól. E meséjét, *Az oroszán és a számár* címűt, már Toldy közölte 1844-ben „Cs. önkezü kéziratából” a költő „Hátrahagyott írásai” között; nem jelezte azonban, hogy fordítás. 130 évig nem akadt kutató, aki fölfedezte volna forrását, a költő önálló munkái között szerepelt mindmáig, így Vargha Baláznak 1973-ban, a Magyar Remekírók első köteteként megjelent kiadásában is,²⁷ noha Lessing *Der Löwe mit dem Esel* c. aesopusi meséjének hű, szó szerinti fordítása.²⁸

A' *Számár* és a' *Szarvas* forrását nem Lessingnél kell keresnünk. Juhász Géza 1955-ben Debrecenben megjelent kiadásában (*Csokonai Vitéz Mihály elegyes poétai munkái*) a költő eredeti műveként közölte, a fejszöveget mindenestől megtevesztő misztifikációnak tekintve:

„Csokonai művei közé mindössze egyszer került, az egykötetes Franklin-sorozatban, — a *fordítások közt*. Eredeti műként egyedül én közöltem, diákkövel írt művei 1955-ös debreceni kiadásában. Azt a látszatot, hogy fordítás, maga Csokonai keltette, jogos óvatosságból, dialógja rövid előszavában. Erről egyik volt tanítványom, Egey Tibor mutatta ki nemrég, hogy merő — Erasmus-ihletű — ironia. (A Bolondság Dicséretét csakugyan meg is hirdette akkor, 1794-es kiadástervezetében.)”²⁹

Sajnos, Juhász nem jelzi, hogy Egey tanulmánya hol jelent meg, ill. megjelent-e egyáltalán, de ennek nincs is jelentősége: az ilyesfajta misztifikáció egészen bevált gyakorlata volt a tiltott gondolatokat tartalmazó röpiratok szerzőinek. (A Magyar Kurir 1795-ben éppen egy Erasmus-fordítást hirdetett meg; a kiadás helyéül „Asszony Pataká”-t jelölve meg, ami nyilvánvalóan költött név.) A ködösítést bizonyára még maga az eredeti mű írója végezte el a fejszövegben, Csokonai azt csupán hazai színekkel tette még hihetőbbé — azaz még félrevezetőbbé.

²⁷ Ld. *Csokonai Vitéz Mihály minden munkája*. Budapest, 1973. II. 21.

²⁸ Ld. *Lessings sämtliche Werke in zwanzig Banden*. Stuttgart. Gotta'sche Bibliothek der Weltliteratur. I. 210.

²⁹ Alföld. 1965. 9. sz. 74.

Hogy fordítással állunk szemben, arról a stílusnak itt-ott idegenszerű szerkezeti megoldásai is árulkodnak. Ilyen mindjárt az elején a harmadik személyű birtokos névmásnak a magyarban szokatlan és szükségtelen használata: „[a Szamár] boszszankodva beszélte el a' mezei szarvasnak a' szolgaság kínjait és az ő Urának Tyrannismusát.” (I. h. 87.) Majd: „Ordított a' Szamár, 's ő kegyetlen Urának istállóját . . . óhajtotta”. (Uo.) Vagy az ilyen fordított birtokos szerkezet: „cggy szóval minden martalékjainak az én Uramnak én kerestem és hordtam az ennivalót.” (Uo.) A példákat szaporíthatnánk: fordítás voltára utalnak a magyarban szokatlan, sőt ismeretlen indulatszavai: *Hü, hüm, Böhh !, Ju ! hu ! huj ! ; haa ; Ihú, h, h, h !* A munka néhány más szóképzleti eleme is fordításra vall: „apró *Kirdlykák*”, *Francka* (női név: „ezt a' szép kis állatot *Frantzkanak* küldeném ajándékba, 's ah, én ezért, én egy pár mézes csókocskát nyernék azokról a' pitziny ajakokról . . .”) s a többször is előforduló *Onager* : „az erdőkben és hegyekben élő *Onagerek*”; „De igyekezni is fogok ám benne, hogy őket szabadokká tehessem, szabadokká mint most az *Onáger* szilaj vemhéji.” Az idegen *Onager*-t értelmezés nélkül közölték a dialógus eddigi kiadásai, noha a 'vadszamár' latin nevével azonos (a franciában: *onagre*). Az *Onager* alapján arra gondolhatnánk, hogy Csokonai latin nyelvű röpiratot fordított le (Martinovicsnak eredetileg francia nyelven írt kátéit s a Gorani-levelt is terjesztették latin fordításban, éppúgy, mint a Marseillaise-t). Mégis valószínűbbnek látszik, hogy francia volt a forrása: erre nemcsak a fejszöveg utalásából következtethetünk, hanem a *Frantzka* névből is, amelynek alapja a franciáknál divatos *Françoise* lehetett. Ahogyan *A természeti morál* címen ismertté vált írásáról, amelyet korábban eredeti művének tartottak, kiderült, hogy fordítás, s nem kisebb író, mint Holbach volt a szerzője, úgy e munkája eredetijének is előbb-utóbb elő kell kerülnie.

Elvi, politikai szempontból sem közömbös, hogy Csokonai ezúttal francia republikánus röpiratot ültetett át magyarra, s egyben jelzi azt is, ahol a mű eredetijét kereshetjük.

A kutatás eddig többnyire Csokonai eredeti műveként kezelte a dialógust: Waldapfel ugyan kételyének adott kifejezést, amikor azt írta: „ha igaz is a belga eredetire történő hivatkozás . . .”³⁰ A mű eszmei mondanivalóját csupán abban látta, hogy „a szabadság kivívása után a nehézségektől megriadó kishitűeket ostorozza”, s e téma azért érdekelte a költőt, mivel „a magyar nemességnek gyors meghátrálására, az ellenállási mozgalomnak kompromisszumba fúlására találónak érezte”. (I. m. 252.)

Ez csak részben igaz, s ami a megriadó kishitűeket illeti, csak a dialógus második felére érvényes, amely külön címet is kapott: *A' Szarvas és a' Szamár* (az első rész *A' Szamár és Szarvas* címet viseli). A dialógus mélyreható elemzésével eddig adós maradt az irodalomtudomány.

Az akadémiai irodalomtörténeti kézikönyv *A kutyák és farkasok* (végső soron Phaedrusban gyökerező) mondanivalójával vetette egybe, s mellékesen utal arra, hogy a „szolgalelkű meghunyászkodás” és a „sanda opportunizmus” ábrázolásán túl a szarvas szavaiban „lírai átéltséggel szólal meg a szabadság-egyenlőség-testvériség tana”.³¹ Pedig ez a rész sorrendben is az első, s a dialógus voltaképpen vezérszólama. Nem vetette föl a kézikönyv a fordítás vagy eredetiség kérdését: Csokonai önálló műveként az „állat-beszélgetések” közé sorolta mint azoknak „legforradalmibb” darabját.

Juhász Géznak ezzel egyidőben megjelent tanulmánya időrendileg, eszmeileg, műfajilag is igyekezett elhelyezni Csokonai életművében a dialógust, amelyet a költő legfontosabb művei közé sorolt.³² Ő is radikális, sőt forradalmi műnek nevezte: „szinte az a cím is illene rá: *Vitéz Mihály forradalmi kátéja*”. (I. h. 72.) Bár úgy tartotta, hogy elűt a „Csokonai-szabvány-

³⁰ *A magyar irodalom a felvilágosodás korában*. Budapest, 1954. 252.

³¹ *A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*. Szerk. PÁNDI PÁL. Budapest, 1965. 227–8.

³² Ld. JUHÁSZ G.: *Csokonai „Forradalmi Káté”-ja*: Alföld. 1965. 9. sz. 72 kk.

tól”, mégis az „állati beszélgetések” csoportjába sorolta, azt mondván:

„Írt is vagy négy ilyet Csokonai, de nyilvánosságra csupán kettő számíthatott: ezek *A Bagoly és a Kócsag* meg *A Pillangó és a Méh*. Valamennyi 1794 terméke; formájuk világosan káté-ihlet, s megvan az a szépírói többletük, hogy a bennük beszélgető »állat«-ok határozott típusként állanak szemben egymással. Legélesebben, tehát legművészebb módon, épp *A Szamár és a Szarvasban*.” (Uo.)

Ez így nem helytálló: *A Bagoly és a Kócsag*, minden bizonynyal 1790-ből (esetleg 1791-ből) származik, *A Pillangó és a Méh* szintén. A Lessingből fordított rövid kis állatmesének (*Az oroszlán és a szamár*) nem tudjuk pontos keltét, föltehetően az előbbiekkal egyidős. Az állattörténetek közül csak *A' Szamár és a' Szarvas* keletkezhetett 1794-ben. Műfaji tekintetben szintén tévesen általánosított Juhász, amikor azt írja, hogy az állatdialógusok formája „világosan káté-ihlet”. A dialógusműfaj — így az állatdialógus is — a politikai irodalomnak igen divatos műfaja volt, pl. Szacsvay Sándor is gyakran élt vele a Magyar Kurir-beli „Elysiumi beszélgetések”-ben;³³ csak *A' Szamár és a' Szarvas* esetében jöhetnek szóba a politikai káték, de nem úgy, mint Juhász vélte: Csokonai egy kész francia nyelvű művet fordított le, amely már eredetileg a politikai káték modorához igazodott. Juhász Géza tanulmányának leg súlyosabb hibája, téves következtetéseinek forrása az, hogy az állatdialógust Csokonai önálló művének tekinti. Ennek tudatában írja, hogy: „Rousseau és Holbach, Gorani és a magyar radikális röpiratok ismerője, a polgár Debrecen fia, az ellenzéki népszellem neveltje” szól belőle, s a művet „magas eszmeisége, forradalmi útmutatása és emberi helytállása” „Csokonai szépprózája csúcsára” emeli. (I.h. 74.) Csokonainak tulajdonítva írja, hogy

„Egyenesen a gilotint igazolja ez a mondata: »sok vérrel vezett el a köz szabadság, sok vér kell a visszaszerzésére«. Amit hozzáfűz a királyokról meg a papokról, abban magával a forradalmi kátéval van egy nézetem.” (I.h. 75.)

³³ Vö. KÓKAY GYÖRGY: *A magyar hírlapirodalom kezdetei*. 307 kk.

Juhász arra helyesen villantott rá, hogy itt nem a hagyományos állatdialógussal van dolgunk, ez az „állati beszélgetés” valóban nem a parabolákkal, hanem a politikai röpiratokkal van szoros rokonságban.

Juhász Géza — Waldapfelhez némileg hasonlóan — úgy gondolta, hogy 1794 őszén, a Martinovics-mozgalom tagjainak elfogatása, a forradalmi mozgalom válsága idején írta a költő.

Ha más nyomokból nem tudnánk, hogy fordítás, akkor is éreznünk kellene, hogy ez szinte gyakorlati szükségletet kielégítő politikai röpirat, s olyan országban keletkezett, ahol egy tényleges forradalmi megmozdulás, fölkelés s egy kivívott új társadalom válságáról volt szó: tehát vagy Franciaországban vagy csakugyan a Németalföldön — ahogyan a fejszöveg tréfás misztifikálással utal rá. A francia nyelvű eredeti a politikai röpiratoknak, kátéknak azzal a műfajával rokon, amelybe pl. az *Almanach de Pére Gérard pour l' année 1792* (Paris, 1792) is tartozott; ebben egy breton pap, Gerard atya, a Konvent tagja magyarázza el falujában híveinek a forradalom vívmányait.³⁴

A' Szamár és a' Szarvas aktuális, agitatív jellegű röpiratának hazai rokona is van: Szláv János váradi jurátus, Laczkovics János unokaöccse, a jakobinus-per egyik elsőrendű vádlottja s elítéltje 1794 elején készített egy ilyen szépirodalmi formájú „kátét”, voltaképpen „dialogus”-t, amelyben fiktív keretbe illesztve „Egy magyar katonának feljegyzéseit” adja elő, „ki 1792-dikben november 6-dik napján tartatott nagy vérontásban a' franciáktól le-fogattatott” (ld. Benda I. 967.). (Ezen a napon aratott a francia köztársasági hadsereg nagy győzelmet a belgiumi Jemmapes-nál a Habsburg-birodalom csapatain.) A befejezetlen műben a Párizsba vetődött magyar hadifogoly egy francia polgárral beszélget, aki kérdéseire ismerteti a francia alkotmányt és a köztársaság alapelveit, a Szabadság és Egyenlőség értelmét fejtegetve (ld. Benda I. 967—9.). A dialógus formájában megírt mű A' Szamár és a' Szarvas fejszövegében

³⁴ Ld. BENDA I. 1017.

szereplő belgiumi „Magyar Hadi Tiszt”-tel is tartja a rokonságot, ahogy mindkettőnek gondolatmenete Rousseau *Contrat Social*-ján, ill. az Emberi jogok kiáltványának gondolatrendszerén alapul.

Szlávynek alkalmasint ismernie kellett *A' Szamár és a' Szarvas* eredeti francia szövegét, ahogy az állatdialógus fordítója — Csokonai — is ismerhette Szlávy dialógusát (Ld. a Belgiumban járt Magyar Hadi Tiszt említését a fejszövegben). Ez azért fontos, mert a lelkes fiatal Szlávy János volt a mozgalom egyik legtevékenyebb szervezője Biharban, s más nyomok is arra mutatnak, hogy ő hozta igen közeli kapcsolatba a debreceni költőt a magyar jakobinusok forradalmi készülődésével. (Szlávy lefoglalt iratai között megtalálták a Gorani-levél első részének magyar fordítását; ld. Benda II. 690.) Igen valószínű, hogy *A' Szamár és a' Szarvas* francia eredetijét is Szlávy János közvetítette Csokonainak.

Természetesen *A' Szamár és a' Szarvas* több ennél: nem kátészerű kérdés-feleletek, pusztá tömondatok foglalatja, hanem szellemes szépirodalmi alkotás — s Csokonai átültetésében valóban eredetinek ható szépírói teljesítmény.

Fordítás volta nem von le politikai jelentőségéből sem: ilyen művet nem fordít le az ember pusztá stílusgyakorlatként, nyelvgyakorlásból: számítania kellett a fordítónak műve megjelenésére — az pedig csak a Szarvas által festetgetett szabadság világában válhatott volna valóra... S hozzátehetjük: a hatóságok szemében sem szolgált volna enyhítő körülményül az, hogy fordítás, ahogy a forradalmi iratok fordítóira, továbbá adóira is lesújtott a megtorlás.

Ami a mű radikalizmusát illeti, szinte túlmegy Martinovics második kátéjának, a Szabadság és Egyenlőség Társasága kátéjának szellemén, mindössze abban enyhébb, hogy nem annyira nyíltan s nem „szervezeti formában” buzdít a fölzendülésre. S bár szépirodalmi mű, társadalmi megfigyelései szinte pontosabbak, élesebbek, mint Martinovicséi. A Reformátorok Társaságának kátéja lényegében a rousseau-i *Contrat Social* alapján a köznemesség nevében támadja a despotizmust: az

Ausztriai ház, a papság és a mágnások uralmát. A második káté már a *Déclaration des droits de l'homme et du citoyen* szellemében íródott, s belekerült egy fejezet a „rabszolgaság”-ról is, amely a „tirannizáló” monarchia és arisztokrácia államában alakul ki, ahol „a’ végtelen nép-testnek életével és tulajdonával kényők szerint bánnak” s ahol „a’ nép tsak egyedül a’ királyoknak és az arisztokratáknak boldogságán dolgozik”.³⁵

A’ Szamár és a’ Szarvas ugyanígy a természetjogból indul ki, mint a *Déclaration* első cikkelye, amely azt szögezte le, hogy „Az ember szabadon és egyenlő jogokkal születik és ilyen is marad”. „... a’ Természet minden szamarat szabadnak teremtett” — halljuk a Szarvastól, s kikel a születési arisztokrácia ellen, amelynek tagjai kiváltságaikhoz „elég oknak tartották, hogy ama régi szamaraktól ellődtek az udvarokba.”

A társadalmi egyenlőtlenség s mindennemű kizsákmányolás ellen plebejus hangon lázad a dialógus: a Szamár, aki megalkuvásaival végül is nevetségessé és ellenszenvenné válik, a királyi udvarban szolgál, s néha jobbágyi panaszoknak ad hangot, mint az állatok legmegvetettebbje:

„Azok az igazságtalan emberek... egyéb rab állatjaikat is az én fáradságomból s gyűjteményemből tartogatták... Akármi kellett — hajcsátok a’ szamarat — csak a’ szamarat mindég.”

S a Szarvas is azzal biztatja, hogy menjen el, és beszélje el „szamár atyjafiai” között „a’ sok méltatlan kínozást, csúfságot, zaklatást, és éheztetést”, azt, hogy — úgymond — „ti gyűjtitek véres verejtékkel az élelmet, még-is alig laktok jól egyszer esztendőbe”.

S itt derül ki, hogy nem szórakoztató irodalmi tanmeséről, hanem forradalmi röpiratról van szó: a Szamár húzódozik, fél, hogy az uralkodó hatalom „pénzen bérelt” fejszései, botosai, puskásai, pecérjei és sintérjei meggyilkolják, társait „ólra zárják, szorosabb kötélre vetik”. Ekkor mondja a Szarvas a nagy

³⁵ Ld. BENDA I. 1025.

jelentőségű sorokat a megtorpanó Szamárnak (aki különben a szabadságba beleízelve előbb már azt kiáltozta: „rúgjátok főbe vad Uratokat, rágjátok el a' pórászt — mit? hiszen ti — is csak olyan állatok vagytok”):

„valamint sok vérrel veszett el a' köz szabadság, sok vér kell a' vissza szerzésére”.

A Szamár azonban fél, nem szeretné „a veszedelmes sutto-gást” (= a forradalmi propagandát) magára vállalni. De a Szarvas kioktatja, hogy úgysem kockáztat sokat: nem veszíthet mást csak „rabi lánztait” s rab életét:

„A' megbusult, a' kétségbe ejtett sereg közelget vagy a tellyes el vesztésre, vagy a' tellyes felszabadulásra.”

A következőkben a megtorpanó Szamárnak a Szarvas a monarchikus társadalom igazságtalanságát „azokat a' Tyran-nus embereket” festi, élükön a királlyal s körülötte a „kevély”, a „buja”, a „fösvény” és a „szent” jelképes figuráival: Argirusz-szal, Kéreásszal, Krémesszel és Diofantusszal. Leírásukból nem nehéz fölismernünk, hogy a gőgös nemességet, az elpuhult nagypolgárságot, a pénzkuporgató polgárságot s a papságot tes-tesítik meg: ahogy Martinovics kátéjának fejezeteiben jelenik meg A király, A nemesség és A papság.

S nem mondhatjuk, hogy az állatdialógus írójának, ill. fordítójának tolla kíméletesebb volt, mint a káté megszövegezőjé-nek. Csak egy példát! Martinovics második kátéja ezt a választ adja arra a kérdésre, hogy:

„Mit jelent a' király?” „Ez egy olly embert jelent, ki a' néppel és ennek javaival kénye szerént bánik, és magának azt tulajdonítja, hogy az embereket meg vásárolhatja vagy el adhatja, tartományait el tserélheti, a' bűnösöknek meg kegyelmezhet, és azokat meg büntet-heti, a' kik véle szembe szálani merészelnék.”

A dialógusban:

„Szamár. Királyok? Micsoda állat az? Szarvas. Tsak ollyan állat, mint ők. 'A Majmoknak ugyan azon neméből, csak hogy

a' mint hallottam hosszabb kezű. Ez szintúgy azt hiszi, hogy az Isten egy néhány ezer embert az ő birodalma alá teremtett. Azokat, mint az alatta levő apróbb Királyotskák, ütteti, vereti, dolgoztatja, öleti, vágatja, fosztatja, egy szóval a' mint mondom, az Uralkodik a' hozzá hasonló embereken. Lovasokat, szaglálókat, zsványokat tart a' mézárlásra, ezt ő hadakozásnak hívja."

A „Mi a nemesség?” kérdésre a káté így felel:

„Ez egy olly embereknek neme, melly a' társaságnak több szent kötelességeitől mentt, és melly azt véli, hogy a' nép' sokaságánál fellyebb való és a' többi polgároknál jobb és n e m e s e b b. Szinte ezen okra nézve a' tiszteletre méltó népnek teste előtte csak egy közgyűlevész nép, bitang és parasztemberek."

S mennyivel keményebb és plasztikusabb az állatdialogus válasza:

„a' több ember-állatok között semmit sem csinálnak, vagy legalább egyebet nem, hanem a' mit a' Here tézsen a' Méhek társaságában, meg emésztí a' legjobb mézet, mellyet a' gondos Mész nagy munkával gyűjt, s' minden érdeme abban vagon, hogy új bogarakat szaporít. Ezek-is a' többiek között herélkednek, fosztanak, ragadoznak, s' a' mit a' többiek keservesen gyűjtögettek, fel falják előllök s' magokét sem hadják békével bírni."

A dialógus második része jut arra a tanmeseszerű konklúzióra, hogy „Nem is számárnak való a' szabadság!” De az előzőekben megkapjuk a Szamár megtorpanásának motívumait is. Se motívumok ismét azt sejtetik, hogy mégsem állatmesével, hanem gyakorlati, agitatív célú propagandaművel van dolgunk. A szabadság ellen lázadó Szamár így fakad ki a Szarvas előtt:

„gondold el, ilyen rut időben-is a' sikonn szüköltni, harmadnapig sem enni egy harapást, nem irtozat-é? Ezt pedig mind a szabadság okozta. Hiszen ha én most othon vólnék — — ”

E szöveg mögé nem nehéz odaképzelnünk a „sikonn”, az őszi esőben, hidegben táborozó, sokszor éhező forradalmi katonaságot vagy nemzetőrséget: talán éppen az ő bátorításukra született meg ez a politikai röpirat ott — Franciaországban vagy a Németalföldön —, ahol egy ilyen röpirat megszületésének megvoltak a reális feltételei. Csokonai legfőljebb csak számíthatott rá, hogy szüksége lehet majd a mozgalomnak egy ilyen röpiratra. Mert magánszórakozásból, stílusgyakorlatként ilyen művet nemigen szoktak lefordítani: aki a Gorani-levelet lemásolta és továbbadta, aki *A' Szamár és a' Szarvas* dialógusát lefordította, az előtt valamiféle határozott program volt, mint ahogy tizenkét nagy radikális versének „toldalékjai” (köztük *Az Estve, Az Álom, a Konstantzinápoly, A had, A Földindulás*), sem születtek volna meg határozott program, cél nélkül: hiszen e sajtóságon létrejött alkotások voltaképpen a legnemesebb értelemben vett filozófiai-politikai programművek: gondolataik (pl. *Az Estve, A had, Konstantzinápoly* stb.) kitapinthatóan benne vannak a tárgyalt állatdialógusban éppúgy, mint Martinovics röpirataiban s kátéiban.

E radikális művek közül talán éppen a sokáig kiadatlan *A had* tart legszorosabb rokonságot a forradalmi röpiratokkal: nem lehet véletlen, hogy Csokonai legkorábbi verseinek gyűjteményéből, az ún. Zöld-kódexből éppen e versnek befejező része ki van tépve több más művel — föltehetően Csokonai egyéb radikális munkáival — együtt. Nemcsak *A' Szamár és a' Szarvas* kel ki éles hangon a királyok igazságtalan „mészárlásai” ellen, amelyeket ők „hadakozásnak” neveznek, hanem Martinovics kátéja is. A háború előidézői a király és az arisztokraták. Arra a kérdésre pedig, hogy mi a célja e háborúknak, az Ember és a Polgár kátéja így felel:

„Az, hogy a' nép az háboruknak mészárló székében el veszzen, mellyet, mint a' vér-szomjúzó latrok' dühösségének pallyáit tekén-tenek, és kiknek viselt tetteit az alacsonyág zoldjában [!] lévő poéták minden időben énekelvén, a' cifra szavaknak fátyola alatt az olly iszonyú dolgoknak babonáját el hintették, melyek az emberi észnek gyaláztatjára válnak. . .” (Benda I. 1025.)

Vessük ezt egybe Csokonai versének szövegével, ahol a véres öldöklés után ezt írja, belerajzolva a poétákat is, akikről a káté külön is megemlékezik:

Meg ne ítéltetek, emberek, ha kérdem,
 Ez-é a valódi virtus és az érdem,
 Melyért nagy híre lett sok gyilkos hóhérnak,
 Pennáján az ötet dícsérő Homérnak.
 Hát már a gyilkosság, szent egek, isteni,
 Dicső virtus? annyi embert öldökleni!
 Az ártatlanoknak felkoncoltatása,
 A szelíd városok s faluk feldúlása
 Olyanok-e, melyek által lehettenek
 Sok száz gaz emberek hérók és istenek?

A továbbiakban arról van szó, hogy a közönséges gyilkost emberölésért fölakasztják, de „akik ezt sok százezrekkel cselekszik / A nép még azoknak nevével dicsekszik . . .” S hogy kik azok, akik „sok százezrek” fölött parancsolnak, nem nehéz nevükön neveznünk.

Az utolsó négy sorban — mintha csak a káté soraira felelne — keserűen sóhajt fel:

Bár hazánk is, melynek minden krónikája
 Még eddig csak ilyen hentesek táblája,
 Adna már ezeknél egy szebb matériát.
 Így írhatnék én is dicsőbb históriát.

(A hentesek szinte a káté „mészárló széké-re rezonál.)

A' Szamár és a' Szarvas alapján már Juhász Géza is fölvetette annak lehetőségét, hogy „Csokonait is beavatták a mozgalomba”.³⁶ Hogy neve nem szerepelt a per anyagában, az csak az ő véletlen szerencséje lehetett: a vádlottak nem vallottak rá. (Kazinczy naplójából látható, hogyan igyekezett minden nyomot eltüntetni, minden levelet elégetni, hallgatással barátait kiementeni.)

Mindenesetre Csokonai itt tárgyalt fordításával is kimerítette a „crimen laesae majestatis”-t éppúgy, mint a „crimen

³⁶ Alföld. 1965. 9. sz. 75.

perduellionis”-t, amelyért halálbüntetés járt. Ezért is tüntette el fordítása eredeti kéziratát, s ezért törölte ki szinte olvashatatlanul e művét 1794–95-ben összeállított első címjegyzékéről.³⁷ Bizonyára a vizsgálóbíró sem tévesztették volna meg az ilyen átlátszó szójátékok, mint „*állat szerető szarvas;*” „*Magam szamara vagyok*”, „*Állattárs*”, „*szamártárs*”; annál inkább, mivel a *királyok*-ról szólva még az ilyen allegorizáló óvatoságot is félretette a dialógus írója, ill. fordítója.

Csokonainak a Martinovics-per alatti s utáni egész magatartása, pszichózisa, pere jegyzőkönyveinek néhány motívuma pontosan mutatja a bajbajutott, életveszélyben forgó ember tüneteit, s ezt megerősítik ekkori munkáinak pszichografológiai elemzései is.

A mozgalommal föltételezhető szervezeti kapcsolatának földerítése — a nyomok érthető eltűnése folytán — nehezebb feladat, de Csokonai baráti köre, személyes kapcsolatai ehhez is adnak támpontokat, mint ahogyan az is viszonylag pontosan megrajzolható, milyen úton, milyen szellemi — és társadalmi — élményeken át jutott el a magyar jakobinusok mozgalmához, amelynek tagjai közt két irodalmi mestere és példaképe: Kazinczy és Szentjóni Szabó László is ott volt, sőt majdnem vértanúi lettek eszméiknek. Ennek feldolgozása azonban már külön tanulmány feladata.

³⁷ Kiadva: *Csokonai Poétai munkái*. (1789–1795.) Debrecen, 1955. 297.